

Ron Blom en Bart van der Steen

‘Een banier waar geen smet op rust’

De geschiedenis van het trotskisme in Nederland, 1938 - heden

Uitgeverij Aspekt

INHOUDSOPGAVE

Inleiding	7
1. Trotskisten in de schaduw van de Wereldoorlog	27
2. De jaren na de oorlog: tussen partij en intrede	53
3. ‘Ondergronds’ in de sociaaldemocratie	83
4. Het Algerijnse avontuur	93
5. Versplintering van de trotskistische beweging	109
6. Trotskistische jongeren in de jaren zestig	123
7. Hergroepering en conflict binnen de PSP	151
8. Van Proletaries Links tot Internationale Kommunistenbond	165
9. De eerste jaren van de Internationale Kommunistenbond	191
10. Het afdelingsleven in de jaren zeventig	211
11. De IKB en de ‘brede voorhoede’	229
12. Crisis, ‘Proletarische Oriëntering’ en de vorming van de SAP	255
13. Een socialistische arbeiderspartij: de SAP	285
14. De SAP in de tweede helft van de jaren tachtig	317
15. Crisis en vernieuwing: de SAP in de jaren negentig	341
16. Andere trotskistische groepen: de Internationale Socialisten en Offensief	369
17. Van partij naar netwerk: Socialistische Alternatieve Politiek	383
Slotbeschouwing	391
Dankwoord	415

Inleiding

In 1938 richtte een klein groepje van radicale jongeren in Nederland de Groep van Bolsjewiki-Leninisten (GBL) op. Hoewel de groep vermoedelijk niet meer dan vijftig leden telde, waren haar ambities groot. Het ging haar om 'het bouwen van een kader ... dat in staat is de massabeweging in de revolutie te begrijpen en de stuwende kracht daarvan te worden'.¹ Met andere woorden: het streven was bij te dragen aan de opbouw van een revolutionaire arbeidersbeweging, die in staat zou zijn door middel van een revolutie het kapitalisme te overwinnen; niet alleen hier, maar wereldwijd. De groep sloot zich daarom aan bij Trotski's Vierde Internationale.

'Het bepaalde mijn leven totaal'

Nu was de groep in Nederland klein, maar aan inzet ontbrak het niet. Sommige leden waren werkloos en staken al hun tijd in het opbouwen van de organisatie. Werkende leden besteedden het grootste deel van hun vrije uren aan de beweging, en doneerden tevens grote financiële bedragen. De jonge timmerman Peter Drenth, lid van het eerste uur, betaalde bijvoorbeeld per week f10,- aan de organisatie, 'een derde deel van wat ik verdiende'.² Drenth geeft ook een beeld van de activiteiten van de groep. Die bestonden volgens hem 'eigenlijk alleen maar uit het uitgeven van een krant, en proberen met die krant discussies uit te lokken'. Dat is niet helemaal waar, want de groep deed bijvoorbeeld ook mee aan verkiezingen.

Na de Duitse inval gingen vrijwel alle jongeren in het verzet. De leider van de GBL, Herman Peters, werd opgepakt en in kamp Amersfoort vermoord. De activisten verspreidden met gevaar voor eigen leven pamfletten onder Duitse soldaten, bevestigden plakstroken op lantaarnpalen en gaven een illegale krant uit. In de

laatste jaren van de oorlog organiseerden de trotskisten zich in het Comité van Revolutionaire Marxisten (CRM), om na de oorlog de Revolutionair Communistische Partij (RCP) op te richten. Opnieuw was de groep klein, maar de inzet van de leden groot.

In de decennia die volgden bleef dit een kenmerk van de beweging. Toen we een van de eerste leden van de Internationale Kommunistenbond (IKB, 1972-1983) benaderden voor een interview, schreef deze ons terug dat hij wat huiverig was: 'Het gaat wel om veertig jaar van mijn leven'. Erik Maassen, een lid van de trotskistische jongerenorganisatie Rebel (1980-1999), antwoordde op de vraag hoe het zijn dagelijks leven had beïnvloed: 'Het bepaalde een paar jaar lang mijn leven totaal.'

Wat leverde de inzet van de trotskisten op? In 1953, vijftien jaar na de oprichting van de GBL beschreef de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) de trotskistische groep als 'een steeds kleiner wordend en financieel in het moeras zittend dwergpartijtje'. 'Het enige aspect, dat politieke betekenis verleent aan het doen en laten van deze groepering', zo stelde de BVD, was haar binding aan de Vierde Internationale.³ In de jaren die volgden, vormden de trotskisten groepen, bonden en partijen, maar het ledental steeg zelden boven de tweehonderd.

Waarom bleef deze groep, ondanks de grote inspanningen van haar leden, zo klein? En waarom investeerden die leden dan toch zoveel tijd, geld en energie in deze beweging, terwijl dat schijnbaar zo weinig leek op te leveren? Dit is een van de vragen die we in dit boek willen beantwoorden. Om dat te doen zullen we telkens ingaan op de vraag waarom mensen lid werden van deze beweging en wat dat voor hen betekende. Hierdoor hopen we aan het slot van ons boek een antwoord op die specifieke vraag te kunnen geven en daarnaast een uitspraak te doen over de invloed, het belang en de toekomst van deze beweging.

voor arbeiderscontrole

lees "De Internationale" adm. Tugelaweg 1, A'dam

Propaganda-affiche begin jaren zeventig met het adres van Theo Wiering.
Arbeiderscontrole was in deze tijd een centrale leus van de trotskisten.

‘Een banier waar geen smet op rust’

De Vierde Internationale werd in 1938 in het geheim opgericht door Trotski en zijn directe medestanders. Leon Bronstein (1879-1940, Trotski was zijn schuilnaam) was toen wereldwijd een bekende figuur. Hij had een belangrijke rol gespeeld in de Russische Revolutie van 1917 en tijdens de burgeroorlog die erop volgde (1917-1923) had hij eigenhandig het Rode Leger uit de grond gestampt. Hij was een charismatisch leider, kon vlot schrijven en had volgens de Vlaamse trotskist Ernest Mandel een ‘bronzen stem’.⁴ Terwijl hij met een trein langs het front reisde, schreef hij het boek *Literatuur en Revolutie*. Het voertuig bevatte niet alleen militair materiaal en een drukpers, maar ook een heuse bibliotheek. Na de dood van Lenin in 1924 werd hij echter op een zijspoor gezet door zijn aartsrivaal Stalin die, zich baserend op een parasiterende bureaucratische laag, de macht naar zich toetrok en Trotski in 1927 definitief liet verbannen.

In de jaren erna ontvouwde Stalin een ware terreur over de Sovjet-Unie. Zogenaamde ‘zuiveringen’ en de collectivisatie van het platteland kostten miljoenen mensen het leven. Terwijl zowel vermeende als echte medestanders van Trotski in de Sovjet-Unie door Stalin uit de weg werden geruimd, moest Trotski ook in ballingschap vrezen voor zijn leven. Zijn zoon en meerdere van zijn medewerkers werden in de jaren dertig door stalinistische agenten geliquideerd, tot ook hijzelf in Mexico in 1940 door een moord-aanslag het leven liet.

Verbannen en op de vlucht bleef Trotski onvermoeibaar ijveren voor een revolutionair-socialisme. Hij keerde zich tegen Stalins dictatuur en gaf de hoop op een arbeidersrevolutie, die de mensheid zou bevrijden van onderdrukking en uitbuiting, nooit op. Noodgedwongen beperkte zijn strijd zich tot het schrijven van brieven, artikelen, pamfletten en boeken. Hij verzamelde een kleine schare volgelingen om zich heen. Onder de indruk van zijn politieke loopbaan en zijn eloquentie steunden ze hem door dik en dun.

Aanvankelijk had Trotski ervoor gepleit binnen de stalinistische partijen oppositie te voeren en geen aparte eigen organisaties op te richten. Nadat zijn medestanders in Europa echter allemaal ge-royeerd waren en een grootschalige klopjacht op (al dan niet ver-

meende) trotskisten in de Sovjet-Unie begon, besloot hij dat de trotskisten zich zelfstandig zouden moeten organiseren. De desastreuze politiek van de Duitse communistische partij (en ook van de sociaaldemocraten), die leidde tot de nederlaag van de Duitse arbeidersbeweging en het aan de macht komen van Hitler, gaf voor hem de doorslag. Met de Vierde Internationale verenigden de trotskistische groepen zich in een internationaal verband.

De trotskisten zagen zichzelf als de ware erfgenamen van de Russische Revolutie. Veel verbond hen nog met de vroege communistische beweging, zoals het geloof in de noodzaak van een socialistische arbeidersrevolutie en het idee van een strak georganiseerde voorhoedepartij om de arbeiders te leiden. Tegelijkertijd beoordeelden ze de Sovjet-Unie niet als het arbeidersparadijs waarvan de stalinisten spraken. Zij hadden het over een ‘gedegenereerde arbeidersstaat’, die niet meer kapitalistisch was maar zéker nog niet socialistisch. De productiemiddelen waren weliswaar in handen van de staat, maar die staat was in handen gekomen van een bureaucratische kaste, die haar eigen belangen voor die van de arbeiders plaatste. Een nieuwe politieke revolutie was daarom nodig om de arbeiders hun macht over de staat en over hun eigen leven terug te geven. Tot die tijd moest de Sovjet-Unie wél verdedigd worden tegen bedreigingen van buitenaf, want zij stond desalniettemin dichter bij het socialisme dan enige staat in het westen. Een ander belangrijk punt voor de trotskisten was hun internationalisme. In een tijd waarin Stalin zich ging richten op de vestiging van het ‘socialisme in een land’, wat vooral een terugkeer betekende naar een ‘Realpolitiek’ met betrekking tot het buitenlands beleid, bleven de trotskisten de noodzaak benadrukken van een internationale revolutie.

Met de naam Vierde Internationale plaatsten de trotskisten zichzelf in een historische context, maar maakten ze ook duidelijk kenbaar dat naar hun mening de *Komintern* of Derde Internationale had afgedaan. De Eerste Internationale (officieel: Internationale Arbeiders-Associatie) bestond van 1864 tot 1876. Karl Marx had er samen met de anarchist Michael Bakoenin een belangrijke rol in gespeeld. Iets later werd in 1889 de Tweede Internationale opgericht, een internationaal verband van toen nog radicale sociaalde-

mocratische partijen. Na de Russische Revolutie van 1917 richtten de Russische Bolsjewieken twee jaar later de concurrerende Communistische Internationale (*Komintern*) ofwel de Derde Internationale op. Zij maakten korte metten met het vrijblijvende karakter van de Tweede Internationale, die niet in staat was geweest de Eerste Wereldoorlog te voorkomen. De *Komintern* was revolutionair in plaats van parlementair. De Vierde Internationale was eveneens revolutionair, maar keerde zich tegen Stalin en zijn bureaucratie, die binnen de *Komintern* de scepter zwaaide. Een belangrijk verschil tussen Stalin en Trotski was dat de eerste de prioriteit gaf aan de opbouw van de Sovjet-Unie ('socialisme in een land'), terwijl de laatste bleef hameren op de noodzaak van een internationale, permanente revolutie. Stalin maakte de afdelingen in de diverse landen schatplichtig aan de nationale politiek van de Sovjet-Unie, waardoor het internationaal socialisme naar de achtergrond verdween. Met de Vierde Internationale werd een nieuw begin gemaakt. In het oprichtingsdocument, het zogenaamde *Overgangsprogramma* (1938), stelde Trotski dan ook: 'De voortgeschreden arbeiders, verenigd in de IVe Internationale, wijzen hun klasse de weg uit de crisis. ... Zij reiken haar een banier, waarop geen smet rust.'⁵

De Nederlandse sectie van de Vierde Internationale is altijd klein en marginaal gebleven, maar dat betekent niet dat zij niets voorstelde. Opvallend is juist dat haar leden bij veel belangrijke gebeurtenissen betrokken waren. Trotskistische jongeren trokken in de jaren dertig naar Spanje om de Republikeinen te ondersteunen in hun oorlog tegen de rechtse legerleider Franco. Ook tijdens de bezetting maakten trotskisten deel uit van het verzet. Na de oorlog ondersteunden zij de oppositie tegen de koloniale oorlog in Indonesië. Als onderdeel van die antikoloniale strijd steunden de trotskisten eind jaren vijftig het Algerijnse Nationale Bevrijdingsfront (FLN): niet alleen met geld of door het vervalsen van papieren, maar ook door praktische steun te verlenen aan de productie van wapens. Leden van verschillende secties, waaronder de Nederlandse, gingen naar Marokko om daar in een wapenfabriek te werken. De trotskisten Sal Santen en de Griekse Michel Raptis (alias Pablo) werden in 1960 opgepakt omdat ze plannen hadden om, op verzoek van het FLN, op grote schaal Franse francs te vervalsen. In

de jaren zestig speelden trotskisten en trotskistisch geïnspireerde jongeren ten slotte een belangrijke rol als aanjager van de jongerenrevolte. Ze waren actief in de PSP en radicale jongerengroepen als Politeia, Socialistiese Jeugd (SJ) en Revolte. In de jaren zeventig en tachtig speelden trotskisten een rol van belang in een groot aantal actiegroepen, comités en samenwerkingsverbanden. Zo waren ze betrokken bij spectaculaire acties van dienstplichtigen, georganiseerd door de soldatenvakbond VVDM, de Bond voor Dienstplichtigen ('witte' BVD) en het Komitee Soldaten tegen Kernwapens. Maar hun eigenlijke doel, de vorming van een revolutionaire massapartij van arbeiders, bereikten zij niet.

Geschiedschrijving in Nederland

Waarom bleef die groep dan zo klein? Aan het einde van de jaren zeventig en begin jaren tachtig verscheen een aantal studies over trotskistische groepen in Nederland die deze vraag aan de orde stelde. Omdat de studies zich concentreren op verschillende organisaties die elkaar opvolgden, beschrijven ze haast naadloos de geschiedenis van de beweging vanaf 1938 – toen met de oprichting van de Groep van Bolsjewiki-Leninisten (GBL) de eerste trotskistische groep in Nederland werd gevormd – tot de vroege jaren zestig.

De Nijmeegse student-activist Pieter Jan Mol gaf eind jaren zeventig het startschot met zijn scriptie over de eerste tien jaar van de beweging: *De trotskistische beweging in Nederland, 1938-1945*.⁶ Een aantal jaren later ging Wim Bot dieper in op de activiteiten van de trotskisten tijdens de bezettingstijd. Hij publiceerde het boek *Tegen fascisme, kapitalisme en oorlog*, over het Marx-Lenin-Luxemburg-Front waarin verschillende trotskisten actief waren.⁷ Zijn tweede studie, *Generaals zonder troepen*, ging over het Comité van Revolutionaire Marxisten (CRM), dat in de zomer van 1942 werd opgericht en tot de bevrijding actief bleef.⁸ Na de oorlog ging de groep verder als Revolutionair Communistische Partij (RCP). Over de eerste jaren van die partij schreef Rob Lubbersen zijn scriptie *Revolutionair-socialisme in Nederland tussen oorlog en intrede, 1945-53* (1983), terwijl Margaret Jacklin de periode erna analyseerde in *De Vierde Internationale in de Nederlandse sociaal-democratie, 1952-57* (1984).⁹

Ten slotte verschenen er twee studies over (de activiteiten van de trotskisten in) de Eenheidsvakcentrale (EVC), een radicale vakcentrale die in 1943 was opgericht en op haar hoogtepunt 160.000 leden telde. Gertjan de Groot schreef een scriptie over de *Revolutionaire communisten en de Eenheidsvakcentrale*, maar al eerder hadden Paul Coomans, Truïke de Jonge en Erik Nijhof een boek gewijd aan de eerste jaren van de EVC, waarbij ook de activiteiten van de trotskisten aan bod komen.¹⁰

Alleen het boek *International Trotskyism* van de Amerikaanse historicus Robert Alexander bevat een aanzet tot een volledig overzicht van de geschiedenis van de trotskisten in Nederland. Hij publiceerde een lijvig encyclopedisch werk waarin de geschiedenis van alle nationale secties afzonderlijk besproken wordt. Het lemma 'The Netherlands' geeft een goed overzicht van de wederwaardigheden van de Nederlandse sectie tot 1985, maar het is erg beknopt en evident is ook dat Alexander zich niet heeft verdiept in Nederlandstalige bronnen.¹¹

In de Nederlandstalige studies speelt de voortdurende marginaliteit van de trotskisten een belangrijke rol. Deze wordt op verschillende manieren verklaard, maar twee belangrijke oorzaken komen telkens weer naar voren. In de eerste plaats wordt er gewezen op het 'sektarische' radicalisme van de trotskisten. Hun eisen waren (te) radicaal en sloten onvoldoende aan bij de ervaringen en ideeën van de arbeiders die men wilde bereiken. Pieter Jan Mol refereert daarbij aan de 'bijzonder sektarische opstelling' van de vroege trotskisten. Ook Wim Bot wijst erop dat de eisen van de trotskisten onder de arbeiders weinig gehoor vonden en verklaart dat onder meer door de inschatting van de politieke situatie van de trotskisten. Zij koesterden aan het eind van de oorlog 'hooggespannen revolutionaire verwachtingen', maar onderschatten 'de economische en politieke mogelijkheden van het kapitalisme'. Men had verwacht dat het eind van de oorlog gepaard zou gaan met grote economische problemen die, net zoals aan het einde van de Eerste Wereldoorlog, zouden leiden tot grootschalige arbeidersonrust. Maar juist het tegenovergestelde gebeurde: de economie herstelde zich – met steun van het Amerikaanse Marshallplan – relatief snel. De trotskisten hadden de gevolgen van 'de serie nederlagen van de arbeidersbewe-

ging in de jaren dertig' en 'de gevolgen van de bezetting op het bewustzijn van de arbeiders' onderschat. De trotskisten verwachtten economische moeilijkheden en strijdbaar arbeidersprotest, maar in plaats daarvan was er stabilisatie van het bestel en gelatenheid onder de arbeiders. Rob Lubbersen onderschrijft die analyse. Volgens hem onderschatte de RCP 'de herstelmogelijkheden van het kapitalisme', waardoor hun politieke inschatting en de daaruitvolgende tactiek onrealistisch waren. Bovendien kwam het stalinisme, mede door de rol van het Rode Leger en de verzetsactiviteiten van de communisten, versterkt uit de oorlog tevoorschijn.

Dit 'sektarische' radicalisme verklaren Bot en Lubbersen echter zelf weer door het isolement van de trotskisten. Doordat men te weinig contact had met arbeiders, kon de groep haar politiek niet voldoende op hen afstemmen. Lubbersen verwoordt dat het meest duidelijk: 'Juist omdat de RCP zo klein was bij haar start, ontbeerde ze de voelsprietten en dus de informatie voor een concretere inbreng in de klassenstrijd en voor de uitbouw van invloed onder de arbeiders in de bedrijven.'¹² Het daaruit volgende radicalisme versterkte echter juist weer dit isolement. Hierdoor werden de 'geringe omvang, de theoretische inbreng en het ontbreken van bedrijvenwerk' zowel oorzaak als gevolg van het mislukken van het partijproject. Oorzaak en gevolg raakten onontwarbaar met elkaar verstrikt.

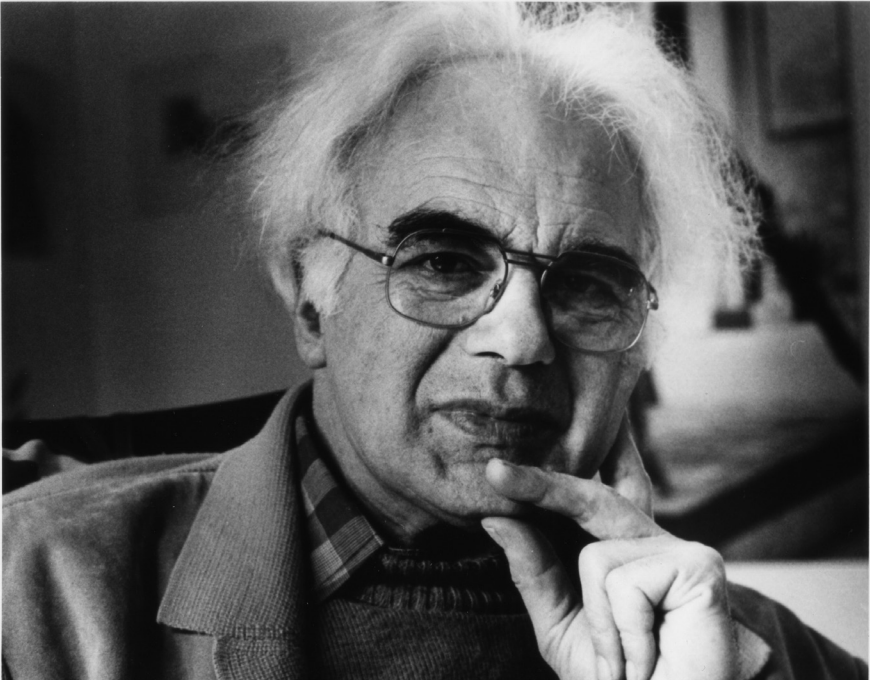
Een tweede factor die steeds genoemd wordt is het 'abstract-theoretische' denkkader van de activisten. Zo spreekt Mol in zijn studie over 'het zeer theoretische niveau waarop de groepering politiek tewerk ging'. De eisen, ideeën en plannen van de trotskisten bleven te abstract; er was geen hechte band tussen politieke ideeën en concrete politieke actie. Zo schrijft Bot over het CRM dat zij 'nauwelijks tactische voorstellen deed die het verzet tegen de bezetting konden bevorderen. ... Het CRM had zelf gezien haar geringe omvang waarschijnlijk ook geen mogelijkheden om in dergelijke vormen van verzet een belangrijke rol te spelen, maar dat betekent niet dat men dergelijke voorstellen niet had kunnen doen in de publicaties.'¹³ Ook Paul Coomans en zijn collega's zijn in hun studie over de EVC kritisch over de activistische en tegelijk abstract-theoretische aanpak van de trotskisten. Volgens hen waren

de RCP'ers 'meer gericht op algemene analyses en theorieën ... dan op een gerichte praktijk'. Een mogelijke verklaring die Joost Kircz daarvoor noemt is de permanente verkettering door de stalinisten, waardoor een defensieve, *rechthaberige* houding ontstond. Er was geen vrij *discours*.

De trotskisten waren weliswaar razend actief, maar hun acties leken te ongericht. Volgens Coomans en zijn collega's verwaarloosde de RCP 'het opbouwen van een organisatie vanuit het bedrijf. Er werd wel met de *Tribune* gecolporteerd op verschillende werkplaatsen. Er was wel de z.g. ... arbeiderscorrespondentie ... maar dit alles droeg een veel te incidenteel karakter. Voor zo'n kleine groep mensen als de RCP was het beter geweest om zich aanvankelijk te concentreren op enkele bedrijven, in die bedrijven een sterke organisatie op te bouwen en die organisatie naar steeds meer bedrijven uit te breiden. ... De RCP maakte de indruk, het geduld niet te hebben om zo'n organisatie vanuit de bedrijven op te bouwen.'¹⁴ De theoretisch gewenste oriëntatie op de arbeidersklasse bleek lang niet altijd naadloos aan te sluiten bij de 'reëel bestaande' arbeiderswereld. Een aantal jaren later zou *Vrij Nederland*-journalist en oud-trotskist Igor Cornelissen zijn kritiek als volgt samenvatten: 'Het probleem van de Nederlandse trotskisten was dat ze met te weinig mensen te veel wilden doen. En alles beter wisten.'¹⁵

De twee belangrijkste oorzaken van de geringe omvang van de beweging – haar 'sektarisme' en 'abstract-theoretische aanpak' – worden ook weer gezien als gevolg van haar isolement. Gertjan de Groot spreekt in dat verband zelfs over die geringe omvang als een 'autonome faktor, die zich zelf bleef regenereren' en verwijst naar een intern stuk van de RCP waarin gesteld wordt: 'Zouden allen waar ik van gehoord heb dat alleen onze kleinheid ... hen weerhoudt, toe te treden, dan zou de partij reeds tien keer zo groot zijn.'¹⁶

In al deze studies komt de voortdurende marginaliteit van de beweging dus uitgebreid aan bod. Minder aandacht is er voor de vraag waarom sommigen zich juist zo aangetrokken voelden tot die beweging en vaak decennialang actief bleven. De historische studies roepen ook de vraag op of deze houding van de trotskisten na 1960 veranderde. Bleven de trotskisten in de jaren zeventig, tachtig en later 'sektarisch' en 'abstract'?

Sal Santen in maart 1985. (Foto door *Waarheid*-fotografe Anne Vaillant)

Herinneringen en autobiografieën

In de jaren zeventig en tachtig kwam er een kleine golf van (auto-) biografieën op gang. In de eerste plaats was het Sal Santen die zijn herinneringen aan het papier toevertrouwde. Hij was van het eind van de jaren dertig tot begin jaren zestig een leidende figuur in de beweging, maar na hoogoplopende politieke en persoonlijke conflicten verliet hij de beweging. Vooral het boek *¡Adiós compañeros!* maakte grote indruk omdat hij daarin, vanuit zijn eigen persoonlijk en betrokken perspectief, de benauwende partijcultuur in de kleine naoorlogse trotskistische beweging beschrijft.¹⁷

Het is opvallend dat in veel van die herinneringen vooral de partijcultuur wordt genoemd als een mogelijke reden waarom de beweging zo klein bleef: er werd veel van de individuele leden geëist, de omgangsvormen waren bij tijd en wijle hard en de politiek leek nogal eens privé-zaken te verdringen. Het sterkst komt dat naar voren in de memoires van Santen. Toen hij de beweging de rug toekeerde, voelde hij zich gebruikt en was hij teleurgesteld in zijn

partijgenoten die zó in de politiek opgingen dat zij geen oog meer hadden voor persoonlijke vriendschappen en verhoudingen.

Hij gaf een beeld van de hoge werkdruk waarmee zijn lidmaatschap van de sectie gepaard ging. Dat kwam nog eens bovenop zijn fulltime baan. ‘Als een razende jaag ik van de ene taak naar de andere, terwijl ik ook vergaderingen moet bijwonen, de kopij verzorgen voor de *Newsletter*, het informatiebulletin waarvan ik redacteur ben. Wanneer ik dit allemaal moet doen, ik weet het niet meer ... Weer jachten naar huis ... Opnieuw, terwijl ik het gevoel heb stapelgek te worden, thuis, op de brommer, op mijn werk, op een vergadering met Nederlandse trotskisten, waar dan ook.’¹⁸

Wanneer hij echter door een verkeersongeluk in het ziekenhuis terecht komt, reageren zijn kameraden koud: ‘De volgende morgen zitten Martin en Miranda [Michel en H el ene Raptis] als een stil verwijt naast mijn bed. “Wat moeten wij in Nederland doen als jij in het ziekenhuis ligt? ... Wie kan er in jouw plaats voor de *Newsletter* zorgen? Hoe lang duurt zo’n beenbreuk?” Na twee maanden zijn Martin en Miranda terug in Amsterdam. Ik lig nog steeds in het ziekenhuis. “Wanneer mag je naar huis?” wil Martin weten. “Kun je in het ziekenhuis al vertalingen doen?”’

Tenslotte weigert Santen na een aantal van dergelijke conflicten nog langer door te gaan. En hij sluit zijn herinneringen af met de woorden: ‘Ik kan me niet meer voegen naar de wil van mensen die zich voortdurend boven mij stellen, mij gebruiken als dit nuttig is, mij in een hoek trappen als het ze anders uitkomt. Daarvoor heb ik te veel geleden in mijn leven. Ook voor mij geldt het recht op zelfbeheer. Ik neem mijn lot in eigen handen.’¹⁹

Nu moet er wel worden opgemerkt dat de herinneringen van Santen gekleurd zijn door de hoge eisen die hij aan zichzelf stelde. Partijgenoot Peter Drenth zei over hem: ‘Sal had altijd gewetenskwelling of hij wel revolutionair genoeg was.’²⁰ Daarbij zijn Santens herinneringen sterk gekleurd door de ‘politieke vaderbinding’ met Michel Raptis/Pablo, een thema dat uitvoerig aan bod komt in de scriptie van Marcel Menting over Santens politieke carrière.²¹ Toch was *¡Adiós compa eros!* in de jaren zeventig en tachtig invloedrijk omdat veel studentenactivisten zich in zijn beschrijvingen herkenden. Dat gold bijvoorbeeld voor Ruud Keurentjes,

die een scriptie over Santen schreef. Hij was onder de indruk van het boek omdat het de ‘verscheurdheid tussen z’n politieke idealen en activiteit enerzijds en z’n persoonlijke behoeften en die van z’n naaste omgeving anderzijds’ zo duidelijk beschreef. Hij vond het boek daarom zo belangrijk: ‘Want deze verscheurdheid of spanning is een probleem van zeer veel activisten, van überhaupt zeer veel mensen die hun politieke idealen serieus nemen.’²²

Behalve memoires als die van Sal Santen verschenen er ook uitgebreide interviews met (oud-)trotskisten zoals Rein van der Horst en Peter Drenth.²³ Opvallend is dat de genoemde (auto-)biografische teksten allemaal betrekking hebben op activisten die al vóór de oorlog actief waren en voor het grootste deel rond de jaren zestig afhaakten. Er zijn maar weinig (auto-)biografieën van mensen die zich in de jaren vijftig, zestig of later aansloten. Dat is een gemis en het is te hopen dat daar in de nabije toekomst verandering in komt.

Twee interessante uitzonderingen daarop vormen de boeken van Igor Cornelissen en Lisette Lewin. Lewin is nooit lid geweest van de sectie, maar Cornelissen was van 1960 tot 1972 actief in de trotskistische beweging. Cornelissen publiceerde in 1983 het eerste deel van zijn herinneringen (*Van Zwolle tot Brest-Litowsk*), Lewin volgde zes jaar later met haar sleutelroman *Voor bijna alles bang geweest*.²⁴ De twee boeken vertonen interessante overlappingen omdat beiden eind jaren vijftig lid werden van de linkse studentenvereniging Politeia, waarbinnen de trotskisten actief waren. Diverse gebeurtenissen worden in die boeken vanuit een eigen perspectief opgetekend. Zo beschrijft Lewin dat ze Cornelissen voor het eerst ontmoette in de studentensociëteit de Olofspoort aan de Amsterdamse Bloemgracht, nadat hij en een aantal anderen lallend *De Internationale* hadden gezongen: “Ben je socialistisch?” vroeg ze toen hij weer naast haar zat. Hij knikte geërgerd.²⁵ Of, zoals Cornelissen schrijft: “Toen we uitgezongen waren vroeg een mooi, donkerharig meisje ongelovig: “zijn jullie dan socialist?” Jawel, dat waren we en ook dát meisje, Lisette Lewin ... volgde het spoor naar Politeia.”²⁶

Cornelissen keert zich weliswaar tegen een al te rancuneuze houding tegenover zijn trotskistische verleden (over een ander partijlid zegt hij ‘hij nam, zoals het hoort, zonder een spoor van rancune afscheid van de beweging’), maar ook hij doet een aantal rake uit-

spraken over het leven binnen de trotskistische beweging. Net zoals Sal Santen wijst hij op de hoge werkdruk en de vaak 'kille' persoonlijke contacten: 'Het leven in de trotskistische beweging was ... wel vermoeiend. Niet alleen dat je veel moest vergaderen, lezen, vertalen en schrijven. Het slopende was vooral dat de wereld zo klein was ... als trotskist moest je overal een mening over hebben. Of het nu het Sino-Sowjet-conflict was of de Japanse Zenga-kuren, de bestedingsbeperking in Nederland of de mijnwerkersstaking in Asturië, je moest er alles over lezen.'²⁷

Ook later zou Cornelissen dit als het meest kenmerkende aspect van het Nederlandse trotskisme aanmerken: 'De trotskisten waren ook altijd zo serieus en hoogdravend bezig. Je kon absoluut geen gesprek met ze voeren over voetbal of popmuziek, maar ze wisten alles van de situatie in Ceylon, Indonesië of Bolivia. Ik denk dat dat ook een van de redenen is geweest dat de beweging nooit helemaal van de grond is gekomen. Er was geen ruimte voor luchtigheid en echte vriendschappen.'²⁸

De te kleine sectie, de hoge werkdruk en de lage opbrengst van het vele werk waren uiteindelijk redenen om af te zwaaien: 'Ik zag niets meer in het eindeloze vergaderen. Politiek Bureau, Centraal Comité, celvergaderingen. Toen ik lid was geworden, kon ik ook al tellen. Ik wist dat twintig leden niet veel was. Maar dertig was nauwelijks meer. Ik begon het ridicule van al dat vergaderen in te zien.'²⁹

Dat het aldus geschetste beeld van de trotskistische wereld wat donker uitvalt heeft voor een deel met het materiaal te maken. Zoals al eerder gesteld, schreef Santen zijn boek om zijn ervaringen binnen de bewegingen, en vooral zijn breuk met Pablo, te verwerken. Cornelissen beschrijft in zijn herinneringen ook de spannende, leuke en mooie aspecten van het partijleven. Maar ook hij heeft, uiteindelijk, de beweging verlaten. Uit de (hierboven) vermelde werken hebben de auteurs van dit boek hier juist die citaten gekozen die illustreren hoe *zij*, de trotskisten, de voortdurende marginaliteit van de beweging hebben geprobeerd te verklaren.

Ook voor activisten die in de jaren zestig, zeventig of tachtig actief werden en de beweging later vaarwel zeiden was deze breuk vaak zeer pijnlijk. Mensen hadden veel tijd en energie gestoken

in de beweging en hadden er ook hun sociale contacten. Politieke breuken konden leiden tot blijvende persoonlijke verwijderingen. Maar er zijn ook verhalen van persoonlijke en politieke contacten die na verloop van tijd weer hersteld werden. Volgens Rob Marijnissen, die zich eind jaren zeventig aansloot, komt dat onder andere omdat de beweging rond de eeuwwisseling zoveel kleiner is geworden en het partijproject aan belang heeft ingeboet. Hierdoor zijn principiële meningsverschillen van minder groot belang geworden en is er meer dat de (oud-)trotskisten delen dan verdelen. Het beeld is dus veelkleurig.

Bij diegenen die zonder wrok en gevoelens van teleurstelling terugkijken is dat voor een deel gebaseerd op politieke gronden. Anders dan oud-CPN'ers en maoïsten hoeven trotskisten zich niet te schamen voor het goedpraten van onmenselijke regimes. Of, zoals Joost Kircz in een autobiografisch opstel stelde: 'Mijn ontwikkeling en die van mijn politieke kameraden kent zonder meer ook overspannen verwachtingen, hoop en teleurstellingen. We hebben echter nooit een god gekend en hoeven er dus nu geen af te zweren.'³⁰

Onderzoek naar partijcultuur

De auteurs willen in dit boek niet alleen verklaren waarom de beweging altijd zo klein is gebleven, maar ook waarom de beweging altijd is blijven bestaan en telkens toch weer nieuwe mensen aantrok. Veel trotskisten bleven lang actief: Santen en Drenth wel meer dan twintig jaar. Bij Cornelissen gaat het om meer dan tien jaar. Waarom was dat zo? Wat trok die mensen aan en wat maakte dat velen soms wel tientallen jaren actief bleven? Wanneer we dit willen verklaren is het niet genoeg om te analyseren wat het standpunt van de trotskisten over bepaalde onderwerpen was, hoe de organisatie zich ontwikkelde en hoe groot de oplage van de krant was. We moeten ook onderzoeken wat het voor betrokkenen persoonlijk betekende om actief te zijn in de trotskistische beweging.

Igor Cornelissen is een van de voorstanders van zo'n aanpak. In zijn boek *Van Zwolle tot Brest-Litowsk* pleit hij meerdere malen voor een historische aanpak die partijen en politieke groepen benadert als 'subculturen': wat was de collectieve mentaliteit van de groep, wat waren de mores, hoe ging men met elkaar om, wat betekende

het om lid te zijn? Hij is dan ook erg kritisch over het boek van Nadya de Beule over het vooroorlogse trotskisme in België.³¹ ‘De geschiedenis van de trotskistische beweging’, zo schrijft hij, ‘telde genoeg dramatische hoogtepunten.’ Maar ‘van die tragiek is in de studie van Nadya de Beule niets terug te vinden. Nadya daarentegen volgt plichtsgetrouw de scheuringen, koerswijzigingen en stempercentages. Zo schrijft men geen geschiedenis meer.’³²

In dit boek komt de politiek-organisatorische ontwikkeling van de beweging uitgebreid aan bod, maar er wordt ook veel aandacht besteed aan de sfeer binnen de beweging en de ervaringen van de activisten. Alleen op die manier kunnen we verklaren waarom mensen zich aansloten en actief bleven (maar ook: waarom hun aantal zo klein bleef) en een duidelijker beeld schetsen van die beweging.

Met deze aanpak haken we in op meer recente ontwikkelingen in de politieke geschiedschrijving. Was die tot in de jaren zestig vooral gericht op de politieke lijn van een partij, in de decennia erna verschoof het zwaartepunt juist naar de ontwikkeling van de organisaties zelf, zoals het ledental en haar sociale samenstelling. Eind jaren negentig veranderde de historische benadering opnieuw, deze keer meer naar het biografische en de partijcultuur. Deze wordt beschreven en geanalyseerd aan de hand van een *close reading* van anekdotes, incidenten, sfeerbeschrijvingen en herinneringen. Er is dus veel aandacht voor individuele maar ook collectieve ervaringen en herinneringen.³³

Hiervoor maken de auteurs dankbaar gebruik van memoires en interviews. Een volledige lijst van interview-partners is achterin het boek opgenomen. Deze opgeschreven of mondeling overgedragen herinneringen waren voor ons onderzoek van groot belang, juist omdat ze een idee geven van hoe mensen bepaalde gebeurtenissen en ontwikkelingen ervoeren. Nu is het waar dat memoires en herinneringen niet altijd even betrouwbaar zijn. In ons vorige boek haalden we al de uitspraak aan van socioloog en redacteur van de website *Onvoltooid Verleden* Marten Buschman, die over de herinneringen van SDAP-leider Pieter Jelles Troelstra stelde: ‘De helft is gelogen en de andere helft is ook niet waar.’ We hebben geprobeerd om dit gevaar te ondervangen door waar mogelijk de feitelijke bewegingen te controleren aan de hand van derde bronnen.

Opzet en methode

In 2008 publiceerde Bart van der Steen in *Kritiek* een korte historische schets van de trotskistische beweging in Nederland tot 1960.³⁴ Toen al was dat artikel bedacht als deel van een groter project waarin de geschiedenis van de trotskistische beweging tot op heden beschreven zou worden. De auteurs pakten dat project op in de winter van 2011, nadat ze het boek *Wij gingen onze eigen weg* gepubliceerd hadden.³⁵ Dat boek bevat een bloemlezing van (ongepubliceerde) herinneringen van revolutionair-socialisten die tussen 1930 en 1950 actief waren.

Aanvankelijk was het voornemen om een beknopt overzicht te geven van de ontwikkeling van de trotskistische beweging in de vorm van een of twee artikelen. Tijdens ons onderzoek stuitten we echter op zoveel interessant materiaal dat ons bescheiden plan plaatsmaakte voor een ambitieuzer opzet: een volwaardige studie in boekvorm over de trotskistische beweging in Nederland.

Voor de periode tot het eind van de oorlog dient het artikel uit *Kritiek* als basis. Dat artikel zelf is weer vooral gebaseerd op de hierboven besproken studies en herinneringen, maar we hebben er ook veel nieuw materiaal in verwerkt. Voor de periode na de oorlog hebben we uitgebreid onderzoek gedaan naar trotskistische publicaties, archieven geraadpleegd en een groot aantal interviews afgenomen. Dat was niet altijd eenvoudig, omdat sommige betrokkenen op grond van hun tegenwoordige activiteiten niet of slechts anoniem mee wilden werken of het allemaal ‘nog te vers vonden’. Mede dankzij de persoonlijke betrokkenheid van Ron Blom, die van 1985 tot en met 2000 tot op het hoogste niveau van de Socialistische Arbeiderspartij (SAP) actief was, hebben we dit onderzoek kunnen verdiepen en verbreden. Daarnaast heeft Ron Blom diverse boeken gepubliceerd over de bredere revolutionaire beweging waarvan de trotskisten deel uitmaakten, zoals de ‘oude’ – nl. vooroorlogse – Socialistische Partij van Harm Kolthek en de Bond van Revolutionaire Socialisten van Frank van der Goes.³⁶

We hebben onderzoek gedaan in het archief van de Socialistische Arbeiderspartij in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), dat veertig strekkende meter aan materiaal bevat over de belangrijkste trotskistische stroming sinds 1970. Het

betreft hier vooral interne discussies en organisatorische documenten. Ook hebben we archieven als die van Theo van Tijn, Maurice Ferares en de Beweging voor Socialisties Zelfbeheer geraadpleegd. Voor ons was de individuele beleving een belangrijk richtsnoer en daarom hebben we ons in belangrijke mate gericht op egodocumenten en interviews. Voor de politiek-organisatorische ontwikkeling hebben we gebruik gemaakt van openbare bronnen.

Een totaal andere bron van informatie betreffen de maand- en (later) kwartaalverslagen van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD). Dit is de voorloper van de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD), die naast onderzoek naar dierenrechtenactivisme en moslimextremisme, nog steeds het vizier gericht heeft op de linkse beweging. Stichting Argus heeft een vrijwel complete verzameling van deze rapportages van 1945 tot 1991 gedigitaliseerd. Het gaat hier om overzichten die de dienst samenstelde in opdracht van de minister. Ze bevatten algemene gegevens over 'staatsgevaarlijke' groepen, maar het is duidelijk dat dit materiaal slechts het puntje van de ijsberg vormt. Er wordt geen informatie verstrekt over de manier waarop gegevens vergaard zijn, laat staan over de lopende *undercover*-projecten van de BVD/AIVD.

In de BVD-rapporten komen de trotskisten regelmatig voor. Uit de rapporten blijkt dat de trotskistische pers nauwkeurig bestudeerd werd, maar ook dat er gebruik gemaakt werd van infiltranten. Karel ten Haaf heeft hier later uitgebreid onderzoek naar gedaan en ook in dit werk zal daar aandacht aan worden geschonken.³⁷ Overigens werd de trotskistische beweging door de geheime dienst als onbelangrijk, maar potentieel gevaarlijk ingeschat. In april 1953 beschreef ze de trotskistische groep als een 'dwergpartijtje'. Een aantal jaren later is die perceptie ongewijzigd, maar voegde de dienst eraan toe: 'Toch blijft op het nationale vlak enige waakzaamheid geboden, gezien de ervaringen uit het verleden [in 1960 waren de trotskisten Sal Santen en Michel Pablo gearresteerd vanwege hun steun aan het Algerijnse bevrijdingsfront] en de contacten van bepaalde Nederlandse trotskisten met revolutionaire bewegingen in Afrika en mogelijk Midden-Amerika.'³⁸

We zijn ons ervan bewust dat we met deze bron zeer voorzichtig moeten omspringen. In zijn biografie over de CPN-leider Paul de

Groot waarschuwt de historicus Jan Willem Stutje voor al te onkritisch gebruik van BVD-materiaal: 'Er schuilt in die belangstelling naar de intieme kanten van het bestaan ook een dosis sensatiezucht of een pijnlijk gebrek aan schaamte. De biografie dient daarmee rekening te houden en des te sterker wanneer die levensfeiten hem bereiken door bemiddeling van instanties die bij de verzameling van de gegevens op illegale en immorele wijze de integriteit en privacy van de gebiografeerde schonden. Paul de Groot en zijn huisgenoten zijn tientallen jaren door de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) gevolgd en afgeluisterd. Daarvan zijn verslagen gemaakt waarvan slechts een klein deel voor historisch onderzoek toegankelijk is. Men behoeft weinig ethisch besef om de gevaren van dit bronnenmateriaal te doorzien.'³⁹

De auteurs zijn dat met Stutje eens, maar hebben toch besloten om de maandelijkse BVD-rapporten als bron te gebruiken. Daarbij betreft het dan zelden de persoonsverslagen met intieme gegevens over partijleden. Integendeel, wij hebben ons geconcentreerd op algemene politieke analyses die een duidelijk beeld geven van de interesse die de overheid aan de dag legde in het doen en laten van de trotskisten. Wat de maandrapporten van de BVD overigens erg interessant maakt, is het feit dat de Stichting Argus vrijwel alle maand- en kwartaalverslagen van 1945 tot 1991 systematisch heeft verzameld en gedigitaliseerd. Hoewel de rapporten niets vertellen over de activiteiten en methoden van de BVD, geven zij ongevraagd informatie over de kennisvorming bij de BVD. Het feit bijvoorbeeld, dat de BVD ook verslagen bezit van de besloten gedeeltes van conferenties wijst erop dat zij gebruik heeft moeten maken van informanten. We hebben haar gegevens en inschattingen echter nooit kritiekloos overgenomen, maar juist telkens weer aan een kritische toets onderworpen. De BVD verslagen vormden aldus voor ons geen bron van feitelijke gegevens, maar van illustraties. De informatie uit de verslagen hebben we steeds gestaafd aan de hand van andere bronnen, zoals publicaties, interviews of memoires. Op deze wijze hebben de verslagen geholpen om een zo authentiek en kleurrijk mogelijk beeld te schetsen van de ontwikkelingen in de beweging.

Het boek is chronologisch opgebouwd en begint eind jaren dertig met het ontstaan van de eerste trotskistische groep in Nederland, de Groep van Bolsjewiki-Leninisten. Het eerste hoofdstuk beschrijft de ontwikkeling en het einde van de groep en tevens de lotgevallen van de verschillende activisten tijdens de oorlog. In de vier hoofdstukken die daarop volgen staan de jaren veertig en vijftig centraal. Het gaat daarbij om de poging van deze eerste generatie trotskisten om een eigen partij op te richten en, na het mislukken van dit project, om hun pogingen te aarden in de sociaal-democratie. In hoofdstuk 6 en 7 staat de opkomst van een nieuwe generatie trotskistische jongeren centraal. Zij werden actief in de jaren zestig en vormden al snel de spil van de groep Proletarisch Links, die zij later omvormden tot Internationale Kommunistenbond (IKB). De ontwikkeling, groei en stabilisatie van deze organisatie in de jaren zeventig wordt beschreven in de hoofdstukken 8 tot en met 11. Hoofdstuk 12 reconstrueert de crisis van de IKB en haar omvorming tot Socialistische Arbeiderspartij. De laatste hoofdstukken beschrijven de opgang en neergang van deze partij in de jaren tachtig en negentig en de uiteindelijke omvorming tot een netwerk. In een tussenhoofdstuk besteden we aandacht aan de andere trotskistische groepen en tradities in Nederland. In de slotbeschouwing proberen we de balans op te maken van de beweging: haar geschiedenis, invloed en mogelijke toekomst.

Ten slotte, dit is niet een definitieve geschiedenis van het trotskisme in Nederland. Veel meer hopen we dat ons boek een aanzet vormt voor anderen om bepaalde deelonderwerpen nader te onderzoeken en/of hun eigen herinneringen en ervaringen aan het papier toe te vertrouwen. Hopelijk zal er ook dan een balans gezocht worden tussen de politieke standpuntvorming en het persoonlijke element, tussen de institutionele en programmatische kanten van de politieke geschiedenis en de persoonlijke onderstroom van bijvoorbeeld de partijcultuur. Wij zien die publicaties met spanning tegemoet.

Noten

- 1 *De Enige Weg*, 18-2-1938.
- 2 Karel ten Haaf, *In de geest van Oktober. Het verhaal van Peter Drenth* (Passage: Groningen, 1999), 43. Online te vinden op: http://marxists.anu.edu.au/nederlands/ten_haaf/1999/drenth/index.htm.
- 3 Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD), Maandoverzicht (april 1952), 16. Online te vinden op: <http://www.stichtingargus.nl/bvd/1952-04.pdf>.
- 4 Ernest Mandel in *Permanente of verraden revolutie. Een keuze uit het werk van Leo Trotzki* (Van Gennep: Amsterdam, 1972), 16.
- 5 Leo Trotski, *Het overgangsprogramma. De doodstrijd van het kapitalisme en de taken van de Vierde Internationale* (1938). Ook verschenen als *PL Brosjure 15* van de IKB. Online te vinden op: <http://www.marxists.org/nederlands/trotski/1938/1938overgangsprogramma.htm>.
- 6 Pieter Jan Mol, *De trozskistische beweging in Nederland, 1938-1945* [scriptie in bezit auteurs].
- 7 Wim Bot, *Tegen fascisme, kapitalisme en oorlog. Het Marx-Lenin-Luxemburg Front, juli 1940-april 1942* (Syndikaat: Amsterdam, 1983). Online te vinden op: <http://www.marxists.org/nederlands/bot/1983/fascism/index.htm>.
- 8 Ibid, *Generaals zonder troepen. Het Comité van Revolutionaire Marxisten, zomer 1942 – mei 1945* (Syndikaat: Amsterdam 1986). Een Engelstalige versie is online te vinden op: <http://www.marxists.org/history/etol/document/holland/dutch01.htm>.
- 9 Rob Lubbersen, *Revolutionair-socialisme in Nederland tussen oorlog en intrede. De Revolutionair Communistische Partij (RCP), Nederlandse afdeling van de 4e Internationale, van 1945 tot 1952* (1983). Online te vinden op: <http://www.marxists.org/nederlands/lubbersen/1983/revolutionair-socialisme>.
- Margaret Jacklin, *De Vierde Internationale in de Nederlandse sociaal-democratie. De Revolutionair Communistische Partij (RCP), Nederlandse afdeling van de Vierde Internationale, 1952-1957* (1984) [scriptie in bezit auteurs].
- 10 Paul Coomans, Truike de Jonge en Erik Nijhof, *De Eenheidsvakcentrale, 1943-1948* (H.D. Tjeenk Willink: Groningen, 1976).
- 11 Robert Alexander, *International Trotskyism, 1929-1985. A documented analysis of the movement* (Duke University Press: Durham, 1991).

- 12 Lubbersen, *Revolutionair-socialisme in Nederland tussen oorlog en intrede*, 74.
- 13 Bot, *Generaals zonder troepen*, 73.
- 14 Coomans, *De Eenheidsvakcentrale*, 187.
- 15 Igor Cornelissen, *Van Zwolle tot Brest-Litowsk. Onstuimige herinneringen* (Van Gennep: Amsterdam, 1983), 301.
- 16 Gertjan de Groot, *Revolutionaire communisten en de Eenheidsvakcentrale, mei 1945 – maart 1948* [scriptie, 1982], 37.
- 17 Sal Santen, *Adiós Companeros! Politieke herinneringen* (Wetenschappelijke Uitgeverij: Amsterdam, 1974). Online te vinden op: <http://www.joodsebibliotheek.nl/auteur/aEo/Sal-Santen>.
- 18 Ibid., 116.
- 19 Ibid.
- 20 Ten Haaf, *In de geest van oktober*, 74.
- 21 Over Sal Santen verschenen twee scripties. In 1981 schreef Ruud Keurentjes *Sal Santen. Van revolutionair tot schrijver*. Een nog uitgebreider en grondiger scriptie van Marcel Menting verscheen in 2007: *Verslonden door de revolutie. Het politieke leven van Sal Santen, 1915-1998*. De scriptie is te vinden op: <http://www.onvoltooidverleden.nl/fileadmin/redactie/Buschman/MentingScriptieSalSanten.pdf>.
- 22 Keurentjes, *Sal Santen*, 7.
- 23 Voor de interviews met Rein van der Horst door Jeroen Zonneveld, zie *Solidariteit* nr. 75 en 77. De interviews zijn te vinden op: http://www.solidariteit.nl/nummers/75/'Ik_geloof_niet_in_sociaal-demokratiese_il-lusies'.html#artikel en http://www.solidariteit.nl/nummers/77/Nooit_ge-weten_dat_pacifisten_zo_bloeddorstig_konden_zijn.html.
Voor de herinneringen van Peter Drenth, zie: Ten Haaf, *In de geest van oktober*.
Zie ook het interview van *Parool*-journalist Friso Endt met Sneevliet-bio-graaf Piet van 't Hart over zijn ervaringen in Spanje tijdens de burgeroor-log: 'Spanjestrjder' in: D. de Winter en M. Smeets, *Wij moesten door...* (Sneevliet Herdenkingscomité: Ridderkerk, 2002), 51-58.
Zie verder de korte tekst van Theo van Tijn over zijn periode als trotskist in de PvdA: 'Koude Oorlog in de PvdA. Het sociaal-deocratisch centrum 1955-1959' in: B.W. Schaper (e.a.), *Het Verbleekte Ideaal. De linkse kritiek op de sociaal-democratie in Nederland* (Bert Bakker: Amsterdam, 1982), 69-77.
- 24 Cornelissen, *Van Zwolle tot Brest-Litowsk* en Lisette Lewin, *Voor bijna alles bang geweest* (Singel: Amsterdam, 1996).
- 25 Lewin, *Voor bijna alles bang geweest*, 312.
- 26 Cornelissen, *Van Zwolle tot Brest-Litowsk*, 212.
- 27 Ibid, 266.
- 28 In: Elja Looijestijn, 'De revolutie van Sal Santen' in *De VPRO-gids* nr. 26 2007.

- 29 Cornelissen, *Van Zwolle tot Brest-Litowsk*, 302-303.
- 30 Joost Kircz, 'De vijand van mijn vijand is nog niet mijn vriend', 150-163, in: M. Arian e.a., *Alles moest anders. Het onvervulde verlangen van een linkse generatie* (Nijgh & Van Ditmar: Amsterdam, 1991), 150. Een uitgebreide versie onder de titel *Voorwaards en niets vergeten* is online te vinden op: <http://www.kra.nl/Website/ArtkelenSP/Alles-Moest-Anders-oorspronkelijk.pdf>.
- 31 Nadya de Beule, *Het Belgisch trotskisme. De geschiedenis van een groep oppositionele kommunisten, 1925-1940* (Masereelfonds: Gent 1980).
- 32 Cornelissen, *Van Zwolle tot Brest-Litowsk*, 304.
- 33 Zie hiervoor het afscheidsymposium voor Johan Frieswijk 'Biografie en Arbeidersbeweging' van 5 juni 2008 en het verslag ervan in *Themanummer Biografie en Arbeidersbeweging van It Beaken, Tydskrift fan de Fryske Akademy* jr. 1 (2009), nr. 1. Zie verder het onderzoek van Adriaan van Veldhuizen naar de partijcultuur van de SDAP: "Dat is een tragiek geweest, hoor" in *Socialisme & Democratie*, nr. 6 (2009), 11-19. Online te vinden op: http://oud.wbs.nl/uploads/publicaties/veldhuizen_adriaan_van_dat_is_een_tragiek_geweest_hoor_sd2009_6.pdf.
- 34 Bart van der Steen, 'De trotskistische beweging in Nederland. Geschiedenis van de eerste generatie' in *Kritiek. Jaarboek voor Socialistische Discussie en Analyse 2008* (Aksant: Amsterdam, 2008), 46-76.
- 35 Ron Blom en Bart van der Steen, *Wij gingen onze eigen weg. Herinneringen van revolutionaire socialisten in Nederland van 1930 tot 1950* (Eburon: Delft, 2011).
- 36 Ron Blom, *De oude Socialistische Partij van Harm Kolthek. Ontstaan, opkomst en ondergang van een 'libertair-socialistische' partij (1918-1928)* (Eburon: Delft, 2007) en *Frank van der Goes, 1859-1939. Journalist, literator en pionier van het socialisme* (Eburon: Delft, 2012).
- 37 Karel ten Haaf, *De trotskistenangst van de BVD. Over functie en werking van een geheime dienst in de burgerlijke samenleving* (Internationale Socialistische Publicaties: Groningen, 2001).
- 38 BVD, Maandoverzicht (december 1965), 49. Te vinden op: <http://www.stichtingargus.nl/bvd/1965-12.pdf>.
- 39 Jan Willem Stutje, *De man die de weg wees. Leven en werk van Paul de Groot, 1899-1986* (Bezige Bij: Amsterdam, 2000), 14.
- 40 George Orwell, *Saluut aan Catalonië* (Van Gennep: Amsterdam, 1984), 55.
- 41 *De Arbeid*, 16 oktober 1936.
- 42 Martin Schouten, *Voor de oorlog. Herinneringen aan de jaren '30* (Bezige Bij: Amsterdam 1982, 204-5).
- 43 Bart de Cort, *Solidariteit in anonimiteit. De geschiedenis van de leden van de Onafhankelijke Socialistische Partij* (Papieren Tijger: Breda, 2004), 170.
- 44 Zie ook Georges Vereeken, *The GPU in the trotskyist movement* (New Park: London, 1976).